

HENK J.M. NELLEN

Over doornen en distels

Het gebruik van brieven als een bron voor historisch onderzoek
naar aanleiding van de biografie over Hugo Grotius

Abstract – The correspondence of the Dutch humanist Hugo Grotius (1583-1645) is used here in a cautious attempt to characterize the status of the letter written as mail – and non-fictional in character – in the first half of the seventeenth century. It is demonstrated that, at the time, the letter played a specific role in the communication process. It served as a personal, multifaceted and almost chameleonic document because, as a rule, the writer adapted subject matter, style, length and the use of polite phrases to match the relationship linking him to his correspondent. The level of confidentiality expressed in the letter varied as well, fluctuating between the strict intimacy of private conversation and the openness of an official publication. Furthermore, the current article argues that the ephemeral, lapidary and often veiled information conveyed by the letter calls for an inter-textual approach, i.e. a continuous confrontation with other relevant sources, particularly contemporary letters.

Een veelzijdige briefwisseling

De titel van deze bijdrage, 'Over doornen en distels', stamt uit een brief van Maria van Reigersberch, de voorbeeldige echtgenote van Hugo Grotius. In deze brief beklagde zich zij over de moeizame ballingschap die vooral op haar gezin had doorgewerkt.¹ 'De swaricheyt die de Hollanders ons hebben aenghedaen voelen wij meest in onse kinderen', schreef ze een jaar eerder al in grote bitterheid,² en die gemoedsgesteldheid, die veel van haar brieven kenmerkt, is maar al te goed te begrijpen, want als de brieven van beide ouders de waarheid spreken waren hun kinderen onopgevoed, eigenwijs, spilziek, dom en lui. Fraai opgedoft bezochten zij liever juffrouwen dan hun neus in de studieboeken te steken.³ Met uitzondering van dochter Cornelia, die volgens haar vader nog het meest van hem weg had,⁴ wilden zij nergens voor deugen behalve voor het leger en dat was ook vroeger niet de veiligste plaats om carrière te maken. Maria vond dat het gezinsleven over distels en doornen was gegaan. Het is één zinsnede uit een prachtige briefwisseling in de kring rond de humanistisch georiënteerde wetenschapper Hugo Grotius, een

1 Zie *Brieven van en aan Maria van Reigersberch*, p. 245, Maria aan Nicolaes van Reigersberch, 25 oktober 1642. Zie voor Maria's levensloop ook Nellen 2007 en 2008.

2 *Ibidem*, p. 242, Maria aan Nicolaes van Reigersberch, 21 [oktober 1641].

3 *Ibidem*, p. 218, Maria aan haar zoon Pieter de Groot, 7 oktober [1635], in een geërgerde reactie op diens plan rechten te gaan studeren: '... ic dencke dat ghij meendt te doen ghelijc veel anderen, de naem te hebben van advocaet ende wel opghepronct lans de straten te gaen wandelen ende somwijlen de juffrouwen te gaen bezoeken.' Zie ook *BW VIII*, no. 3323 (p. 691), aan Nicolaes van Reigersberch, 31 oktober 1637.

4 *BW X*, no. 4346, aan W. de Groot, 22 oktober 1639: 'Amo ... liberos meos, illam [filiam] praecipue mihi, quantum fert sexus, simillimam.' (Ik houd van mijn kinderen, vooral van mijn dochter die voorzover de sexe dat toelaat, heel veel op mij lijkt).

rijke bron die nu in zeventien banden voor ons ligt.⁵ Dat Maria deel uitmaakt van deze groep correspondenten was natuurlijk vanwege haar huwelijk met Hugo. Zelf was ze niet bepaald een humaniste, want toen ze in een Nederlandse versie een geveugeld woord van de Latijnse dramaschrijver Seneca vermeldde,⁶ spelde zij diens naam met een k. In zijn oorspronkelijke vorm luidt dat spreekwoord: 'Mens regnum bona possidet'. Daarvan maakte Maria: 'een goedt ghemoedt voerdt heerschappie', in modern Nederlands te vertalen als: 'Wie een edele inborst heeft, bezit een koninkrijk'. Op deze manier stimuleerde Maria zichzelf en haar allerliefste Hugo tot strijdvaardigheid en zelfvertrouwen. Graag voer ik haar als voorbeeld op om de veelzijdigheid van Grotius' briefwisseling te demonstreren. Maria behandelde in haar brieven de problemen met het gezin. Dat deden natuurlijk ook Hugo en andere familieleden die op haar brieven antwoordden. Dit thema van de correspondentie is er een onder vele, want er zijn tal van thema's en briefsoorten te onderscheiden. Grotius wisselde ambtelijke brieven, nieuwsbrieven, diplomatieke dépêches, troost- en aanbevelingsbrieven uit, en bovendien is er veel echte geleerdcorrespondentie die ingaat op gebeurtenissen in de geletterde wereld. Al met al biedt deze briefwisseling een fraaie inkijk in de hogere burgerlijke kringen van de zeventiende-eeuwse maatschappij.

Brieven als bron voor Grotius' biografie

In het vervolg ga ik in op enkele problemen die samenhangen met het gebruik van Grotius' correspondentie als bron voor zijn biografie. Daarna zal ik aard en functie van de brief in Grotius' kring beschrijven en in het bijzonder de mate van vertrouwelijkheid aan de orde stellen. Graag wil ik misverstanden voorkomen, en daarom benadruk ik dat ik deze correspondentie behandel als een documentaire bron, die onderscheiden moet worden van de gefingeerde, of voor publicatie bewerkte brieven in briefcollecties of briefromans. Mij gaat het om de via de tussenkomst van koerier of bevriende relatie overgebrachte brief als onderdeel van een netwerk dat door een befaamde geleerde in de eerste helft van de zeventiende eeuw onderhouden werd. Helaas bevat de correspondentie geen direct antwoord op de vraag of de briefschrijvers hun bezigheid als een literair genre zagen. In ieder geval was Grotius zich van de documentaire waarde van zijn briefwisseling bewust. Om de kattenbelletjes in zijn persoonlijk archief maalde hij niet, maar de post van beroemde, gelijkgezinde correspondenten was voor hem een bron waarmee hij ook zijn eigen optreden kon rechtvaardigen en die hij met zorg bewaarde.⁷

Er is sprake van een groot bestand. In de periode 1594 tot 1645 wisselde Hugo Grotius ongeveer 7725 brieven met 396 correspondenten. Het aantal brieven van de hand van Grotius (4270) is aanzienlijk groter dan dat van de ontvangen brieven (2669): 61,5% tegenover 38,5%.⁸ Die onevenwichtigheid heeft natuurlijk alles te maken met de standing van Grotius: een persoonlijke brief, liefst vergezeld van

⁵ Hier aangehaald als *BW*.

⁶ Seneca, *Thyestes* 380, geciteerd in *BW* III, no. 1168 (27 augustus [1627]).

⁷ Nellen 1988, p. 88-89.

⁸ Zie voor deze en andere numerieke gegevens: Nellen 2005, p. 127-164. De genoemde percentages werden berekend op basis van de correspondenties die uit meer dan tien brieven bestaan.

een lofdicht, was een kostbaar kleinood dat niet zomaar werd weggegooid. Dat is blijkbaar wel gebeurd met veel schrijfsels van zijn correspondenten, die in latere eeuwen al gauw als obscuriteiten werden beschouwd. De overlevering van het materiaal is complex: er zijn autografen, gesigioneerde kopieën, ontwerpbriefven, ongeautoriseerde kopieën, zeventiende-eeuwse drukken, letterlijke citaten in brieven van anderen, in oude drukken of in veilingcatalogi, en min of meer kritische moderne uitgaven. De veelheid van handschriftelijke vormen in Grotius' correspondentie wordt vandaag de dag bewaard in 120 collecties die verspreid liggen over 95 archiefinstellingen in Europa en de Verenigde Staten. In feite kent de zoektocht naar onbekend materiaal geen einde, want gewoonlijk zijn archiefinstellingen nooit tot een systematische, op de individuele correspondent uitgesplitste beschrijving van hun bestanden overgegaan. Soms is er alleen op briefschrijver geïndiceerd en niet op ontvanger, soms is een goede indicering onmogelijk omdat handtekeningen of adressen verwijderd werden. Het loont dus altijd de moeite met de kennis van een specifiek correspondentienetwerk het archief binnen te stappen. Na 2001, het verschijningsjaar van het supplementdeel van de *Briefwisseling van Grotius*, zijn er al weer twee nieuwe brieven gevonden, die door de ontdekkers meteen werden uitgegeven.⁹ Langzamerhand is Grotius, met Erasmus, Descartes en Spinoza, gaan behoren tot de vroegmoderne grootheden van wie iedere correspondentiesnipper de moeite van uitgave waard wordt geacht.

De vergaande verspreiding van het handschriftelijke materiaal is een belangrijke reden waarom de uitgave van de *Briefwisseling van Hugo Grotius* bijna 75 jaar in beslag heeft genomen. Het eerste deel verscheen al in 1928. Opvallend is de onevenwichtigheid in de wijze van uitgeven binnen de reeks. Die onevenwichtigheid heeft te maken met steeds hogere eisen die aan de betrouwbaarheid en presentatie van het materiaal gesteld werden. Een tweede reden is dat grotere precisie ook gemakkelijker haalbaar is wanneer de reeks al enkele delen telt. Steeds meer bronnen zijn onderzocht, de bekendheid van de uitgevers met de correspondenten groeit, en parallelle bronnenuitgaven vergroten de mogelijkheid om feiten te controleren of te achterhalen. Hierdoor nam ook de omvang van de annotatie in de opeenvolgende delen toe.

In het geval van Grotius is er dus sprake van een overvloed van brieven die nog eens aangevuld kunnen worden met een kast vol geleerde Latijnse werken en duizenden paperassen, zoals foliobladen waarop de geleerde in een vaak onleesbaar priegelschrift wetenschappelijke, politieke en literaire notities aanbracht. Die overvloed mag ons echter niet doen vergeten na te denken over wat we niet meer hebben. Mijn opsomming omvat vijf punten.

Op de eerste plaats is de brief een momentopname, een korte verhandeling die alleen vertelde wat de briefschrijver kwijt wilde. Hij kon veel details verzwijgen om-

9 Voor een recent ontdekte brief van Frederic Sandius aan Hugo Grotius, geschreven in het voorjaar van 1605, zij verwezen naar Tuynman/Roscam Abbing 2005, p. 21-34. De tekst van een onbekende brief van Oliverius Vredius aan Hugo Grotius, dd. 17 april 1627, werd gedrukt in Sacré 2005, p. 59-66. De Descartes-onderzoeker Erik-Jan Bos attendeerde mij op een brief van de Venetiaanse geleerde en staatsman Scipione Ferramosca of Feramusca aan Hugo de Groot, dd. v Id[ibus] Augusti (9 augustus) 1635, in: Kraków, Polen, Biblioteka Jagiellońska, Sammlung Autographa der ehemaligen Preussischen Staatsbibliothek zu Berlin. Bovendien bleek ook in Uppsala, Universitätsbibliothek, Waller Manuscript Collection, een autograaf bewaard te worden van de hand van Willem van de Velde, gericht aan Hugo Grotius en gedateerd op 29 juni 1629. Ik hoop deze laatste twee brieven binnenkort uit te geven.

dat hij die als bekend veronderstelde of omdat hij die in eerdere persoonlijke contacten ter sprake had gebracht. Soms, bijvoorbeeld wanneer het om aanbevelingsbrieven ging, werd de brief overgebracht door iemand die de inhoud moest toelichten. Als beroemd staatsman-geleerde heeft Grotius veel aanbevelingsbrieven ontvangen en verzonden. Opmerkelijke voorbeelden zijn de brieven die hij schreef voor zijn collega-diplomaten Peter Abel Schmalz en Marc Duncan de Cerisantes. In beide gevallen zag hij zijn dienstbaarheid weldra met forse tegenwerking beloond. Schmalz dwarsboomde zijn diplomatieke beleid en liep hem op straat zelfs voorbij zonder te groeten; ook met Cerisantes raakte hij in een felle competentiestrijd verwickeld.¹⁰ Die conflicten zijn in Grotius' briefwisseling tot in detail te volgen, maar ondanks haar mededeelzaamheid blijft er veel verborgen. Dat laatste is overigens ook een gevolg van de grote vertraging die inherent was aan de fasering van iedere epistolaire gedachtewisseling. Om twee voorbeelden te geven: met het transport van een brief tussen Den Haag en Parijs was in juni-juli 1642 een tijdsduur van ongeveer negen dagen gemoeid; de overkomst van de post uit Zürich nam meer dan twee weken in beslag.¹¹ Veel gemakkelijker dan tijdens een persoonlijk onderhoud kon het gebeuren dat een briefschrijver – uit vergeetachtigheid, gêne, ergernis of tijdsgebrek – in zijn antwoord voorbijging aan thema's die door zijn correspondent waren aangeroerd. Zo hoort iedere brief thuis in een specifieke situatie. Ook weerspiegelt hij in grove, vertekende trekken een oneindig gecompliceerde leefwereld. Het zal de bewerk- en eigenlijk iedere gebruiker moeite kosten hierin goed door te dringen, temeer daar de correspondenten zich zelden lieten verleiden tot een weloverwogen verslag van hun reflectie op het medium waarvan zij gebruik maakten. Zij wisselden wel veel brieven, maar zij veroorloofden zich meestal geen uitspraken over de betekenis die de communicatie per brief voor hen had. Hun opvattingen moeten uit zijdelingse opmerkingen worden opgemaakt.

Op de tweede plaats is er heel veel materiaal verloren gegaan. Zelfs voor een beroemde humanist als Grotius wordt het aantal ontbrekende (verzonden en vooral ontvangen) brieven op meer dan de helft geschat. Die onvolledigheid is eerder regel dan uitzondering, want een correspondent zendt nu eenmaal brieven uit en draagt zo tot de versnippering van zijn eigen oeuvre bij. Het overleveringspercentage loopt in het geval van Grotius op wanneer hij tot ambassadeur van Zweden in Parijs wordt aangesteld en de verslaglegging per brief een belangrijk deel van zijn dagtaak gaat uitmaken. Vanaf dat moment neemt hij de moeite om met behulp van een secretaris uitgaande correspondentie systematisch bij te houden in kopieboeken, die echter weer voor een gedeelte verloren zijn gegaan.¹² Daarbij speelt ook de omstandigheid mee dat in de vroegmoderne tijd handschriftelijk materiaal dat eenmaal was gepubliceerd, door de drukker vaak niet aan de eigenaar werd teruggegeven, maar vernietigd alsof het weinig waarde meer had.¹³ Het aantal autografen van of aan Grotius, waarvan kon worden vastgesteld dat zij als basis voor de druk hebben gediend, is heel beperkt.¹⁴

10 BW VII, nos. 2750-2753, BW VIII, no. 2951, en BW XIV, no. 6110; Nellen 2007, p. 454-457 en 546-550.

11 BW XIII, p. x-xi en no. 5769, van W. de Groot, 30 juni 1642, ontvangen op 8 juli 1642; BW XIII, no. 5782, gedateerd op 10 juli en door Grotius ontvangen op 27 juli 1642; zie ook Nellen 2005, p. 161-162.

12 BW XIII, p. ix en BW XIV, p. x.

13 Ammermann 1983, p. 85.

14 De originelen van de reeds in de zeventiende eeuw gepubliceerde brieven die Grotius aan zijn

Op de derde plaats pasten de auteurs zelfcensuur toe. Het was in de zeventiende eeuw heel gewoon om te zeggen of te insinueren dat bepaalde informatie voor mondeling overleg achtergehouden werd. Vanwege de grote kans op schending van het briefgeheim achtte de briefschrijver ongeremde openheid gevaarlijk. Dit geldt zeker voor Hugo de Groot, want zijn positie, eerst als omstreden vertegenwoordiger van een politieke factie die onder toenemende druk kwam te staan, later als gevangene en balling, nog weer later als verguisd voorstander van kerkelijke eenheid en ambassadeur in een vijandige Franse omgeving, was vaak moeilijk en bevorderde zo de neiging tot een vertrouwelijk gebruik van de brief. De in een correspondentie onderhouden dialoog werd wel vergeleken met een gesprek op afstand, maar soms zou een correspondent voor direct contact veel geld hebben betaald, in het besef dat in een brief niet alles gezegd kon worden.¹⁵ Op de noodzaak tot terughouding duiden ook de codesystemen die Grotius en zijn correspondenten hanteerden.¹⁶

Op de vierde plaats zijn veel zeventiende-eeuwse brieven in onbetrouwbare vorm overgeleverd. De onderzoeker zal zich steeds over de status van het document moeten beraden. Als het om een oude druk gaat is er in het geval van Grotius vaak mee gesjoemeld. Fragmenten die voor het grote publiek oninteressant werden gevonden, adressen en postscripta werden weggelaten. Moeilijk leesbare namen werden verhaspeld en, het meest belangrijke euvel, uitlatingen die aan de reputatie van de correspondent of zijn nabestaanden afbreuk deden, werden zonder gewetensbezwaren weggelaten. Telkens als zulke correspondenties het licht zagen, waren er niettemin lezers die zich in hun goede naam aangetast voelden. Bekend is het voorbeeld van de Leidse hoogleraar Gerardus Joannes Vossius. Hij kon zijn collega Daniel Heinsius niet luchten of zien. Die afkeer was ontstaan toen Heinsius de correspondentie van zijn leermeester Josephus Justus Scaliger uitgaf. In deze correspondentie werd de schoonvader van Vossius, de theoloog Franciscus Junius, op de hak genomen. Ofschoon de naam van Junius met asterisksen was gecamoufleerd, beklagde Vossius zich luid omdat iedere ingewijde lezer nu kon vaststellen dat Scaliger Vossius' schoonvader voor een wetenschappelijk lichtgewicht had gehouden.¹⁷ Na uitgave van zeventiende-eeuwse correspondenties circuleerden er in sommige gevallen lijstjes van codewoorden en weglatingen, die op hun beurt ook weer werden gepubliceerd.¹⁸ Zelf maakte ik zo'n lijstje op basis van een door een zeventiende-eeuwse gebruiker geannoteerd exemplaar van Grotius' brieven aan Franse intellectuelen, gepubliceerd in de *Epistolae ad Gallos* uit 1648.¹⁹

broer Willem de Groot adresseerde, zijn bijna volledig verloren gegaan. Zie voor deze correspondentie Nellen 2003/2004, p. 3-23.

15 BW VIII, van W. de Groot, 21 december 1637: '... magno certe emerem tuum unius horae colloquium, nam omnia per epistolam expediri non possunt.' (Veel zou ik willen betalen om één uur met je te praten, want in een brief kan niet alles uit de doeken worden gedaan).

16 Nellen 1999, p. 135-144. De ontcijfering van de ontvangen brieven was lastig wanneer een correspondent zo'n code ('jargon') in de paperassen op zijn studeerkamer kwijt maakte: BW VIII, no. 2996, aan N. van Reigersberch, 18 maart 1637.

17 Rademaker 1981, p. 44-45 en 155-156; BW III, p. 160-161, van G.J. Vossius, 23 augustus 1627.

18 Een lijst met codewoorden en geschrapte fragmenten, ter verklaring van gecodeerde of gecensureerde passages in H. Grotius, *Epistolae quotquot reperiri potuerunt* (Amsterdam 1687) werd in 1763 in hetzelfde (folio)formaat uitgegeven in de *Clavis epistolarum Hugonis Grotii. Nunc primum edita*. Zo kon de *Clavis* als aanhangsel in de *Epistolae* worden meegebonden. Zie ook Dibon 1981, p. 56-65.

19 Nellen 1997, p. 55-68.

Op de vijfde plaats is het in het geval van Grotius en vele van zijn collega-humanisten zo dat zij de brief gebruikten als een middel tot zelfpresentatie. In feite wierpen zij een façade op. De onderzoeker is dan ook verplicht hierop te wijzen door de context en de bedoeling van de brief te specificeren. Grotius gebruikte de brief voor zijn politieke doeleinden. Nooit zal hij in een bui van zelfreflectie de zwakke kant van zijn argumenten naar voren halen. Steeds probeerde hij de geadresseerde (en diens kring) te overtuigen, alsof hij een eerlijke vredesmakelaar was, en géén bevooroordeelde partijman. Zijn briefwisseling met de Engelse geleerde Isaac Casaubon was evident niet alleen – of zelfs niet op de eerste plaats – voor Casaubon bedoeld. Het was de opzet dat Casaubon de brieven aan de Engelse koning Jacobus I zou voorlezen, opdat de koning begrip zou opvatten of behouden voor de controversiële godsdienstpolitiek van Grotius' patroon Johan van Oldenbarnevelt. Dit betekent dat de brief een per definitie eenzijdig beeld geeft van Grotius als politicus. Gaandeweg mijn onderzoek heb ik telkens geconstateerd dat de briefwisseling tussen Grotius en zijn geleerde vrienden in feite een onbevredigende bron is of althans een bron die met grote voorzichtigheid gebruikt moet worden. Zij geeft één kant van de medaille, vooral ook omdat de correspondenten van de grote geleerde zich meestal niet rechtstreeks uitspreken en zelden tegenweer bieden.²⁰

Gelukkig zijn er twee manieren om deze handicap te overwinnen. In Grotius' geval heeft de officiële correspondentie een tegenhanger in de bijna levenslang gevoerde familiale briefwisselingen, niet alleen met Maria maar ook met haar broer Nicolaes en vooral met Grotius' jongere broer Willem. Hun correspondenties speelden zich af op een ander, lager zo men wil, maar in ieder geval vertrouwelijker niveau, dat hen mogelijk maakte opmerkingen of handelwijzen van hun geleerde familielid te corrigeren en te bekritisieren. Beide broers De Groot beschouwden zich als vertegenwoordigers van de humanistische traditie en daarom schreven zij in het Latijn, maar die dode taal belette hen niet in het briefverkeer een grote levendigheid en openheid aan de dag te leggen. Zo verweet Willem Hugo een te sterke achterdocht tegenover zijn tegenstrevers; hij kon het evenmin billijken dat hij brieven van Joost van den Vondel en Caspar Barlaeus in het vuur wierp omdat die niet de correcte titulatuur droegen.²¹ In de briefcontacten met de familie werd de gesprekstoel van de vertrouwelijke conversatie dicht benaderd. Soms ontbrak het een correspondent aan tijd om goed over de inhoud van een brief na te denken. Hij of zij noteerde dan voor de vuist weg wat in het hoofd opkwam. Op 26 januari 1624 beëindigde Maria van Reigersberch een brief aan broer Nicolaes met de woorden:

Adieu, ick soude wel meer schrijven, maer den tijdt ontbreect mij. Ick hebbe met zoo groote haest gheschreven dat ick schier niet en weet wat ick gheschreven hebbe.²²

Moe van het schrijven, beëindigde zij in het kuuroord Spa een laatste brief aan haar echtgenoot met de woorden: 'Ic en can niet meer.'²³

20 Nellen 2007, passim. Zie ook H.-J. van Dam, 'Breasting the waves: Grotius' letters on church and state', in de nog uit te geven acta van een congres over de humanistische briefkunst, in december 2006 gehouden te Leuven, Brussel en Den Haag: *Between Scylla and Charybdis. Learned letter writers navigating the reefs of religious and political controversy in early modern Europe (1500-1700)*.

21 Nellen 2007, p. 538.

22 *Brieven van en aan Maria van Reigersberch*, p. 74, dd. [26 januari 1624].

23 BW XVI, no. 7448, dd. 19 juli [1645].

Een tweede manier om de façade van de officiële correspondentie te doorbreken ligt in de confrontatie van deze bron met parallelcorrespondenties. Zeker in het geval van Hugo Grotius is zo'n confrontatie gemakkelijk, want hij was omstreken en had veel vijanden. Het is een gemeenplaats, maar ik vermeld hem hier nog eens, om dit punt te verduidelijken. Vijanden onderhielden geen correspondentie met elkaar. Als de relatie tussen twee matadores van de Republiek der Letteren bekoelde, bloedde de briefwisseling dood. Daartegenover staat dat bij vijandschap of een verbroken relatie de ruziezoekers ieder voor zich verder doorgingen in hun eigen correspondentienet, met de opzet te roddelen, verhaal te zoeken, partij te vormen, vriendschappelijke betrekkingen te versterken en het de tegenstander zo lastig mogelijk te maken. De zeventiende-eeuwse geleerdenbrief is vooral een middel tot overdracht van praktische informatie over boeken, geleerde prestaties en politieke gebeurtenissen, een activiteit die vaak mede onderhouden werd om de vriendschap te bestendigen. Een andere, belangrijke functie ontleende hij toch zeker aan zijn betekenis voor de partijvorming binnen het eigen circuit. Geleerden zochten steun bij vrienden, toetsten ideeën die later in het pamflet werden geuit en maakten hun tegenstander bij derden zwart. Dit is ook in het geval van Grotius veelvuldig gebeurd, met het gevolg dat die parallelcorrespondenties een overvloed aan materiaal opleveren waardoor Grotius' eigen briefwisseling in een heel ander licht komt te staan. De biografie van Grotius zal dus van overal epistolaire ingrediënten bijeen moeten halen om zijn gasten een smaakvolle, en vooral evenwichtig samengestelde schotel te kunnen voorzetten.²⁴

Dit brengt mij op het hoofdpunt van mijn betoog: de status van de per post verzonden brief in het communicatieproces. Het is uit de gang van zaken in Grotius' kring wel duidelijk dat de brief een aparte functie vervulde. Het ging om een persoonlijk document, alleen al vanwege het feit dat de brief op de ontvanger was toegespitst. Dat maakte de brief tot een veelzijdig, vaag omlijnd, bijna kameleontisch uitdrukkingsmiddel, want al zijn eigenaardigheden, zoals de thematiek, stijl en beleefdheidsformules, waren afhankelijk van de relatie tussen de twee correspondenten en de impuls die tot schrijven had aangezet. Ook de lengte was niet strikt bepaald, al vinden we dan voortdurend opmerkingen waarmee de schrijver aangeeft dat hij het thema niet, zoals bij een wetenschappelijke verhandeling, wilde uitdiepen omdat hij gebonden was aan de beperkte lengte van de briefvorm.²⁵ Ik neem aan dat die lengte in het briefcontact werd afgemeten naar het tijdsbeslag van een dagelijkse conversatie en die kon heel kort zijn. Evenzeer was de vertrouwelijkheid variabel. Veel van Grotius' brieven – het bleek uit het voorgaande – waren voor propagandadoeleinden geschreven en dat maakte dat hun vertrouwelijkheid, of liever het gebrek daaraan, dicht tegen die van een publicatie aanzat. De brief vond zo verspreiding in een kring die uit ingewijden bestond, maar het was zeker

²⁴ Voor de latere levensfase vindt de correspondentie van Grotius belangrijke pendanten in die van zijn aartsrivalen, de theoloog André Rivet, de Leidse sterhoogleraar Claude Saumaise en de koopman-geleerde Johannes de Laet.

²⁵ Zie bijvoorbeeld *BW VIII*, no. 2980 (p. 135): '... ista ..., ne excrescat epistola quam par est longius, nunc omitto ...' (Dat laat ik nu maar onbesproken, opdat deze brief niet langer wordt dan behoorlijk is). Op 3 december 1644 (*BW XVI*, no. 7176, aan J. Oxenstierna) besluit Grotius een lang betoog over de kansen van zijn kerkelijk eenheidsstreven met de woorden: 'Et haec quidem de re ista universa, quantum fert epistolae ratio, dicta sunt' (Maar deze opmerkingen over die universele kwestie zullen hier gemaakt moeten zijn, voorzover het wezen van de brief dat toestaat).

niet ondenkbaar dat van beroemde briefschrijvers met een belangrijke openbare functie op een standplaats in het centrum van politiek, kunsten en wetenschappen de brieven weldra in een bredere kring van geïnteresseerden circuleerden. Dat dat voor de Parijse nieuwsberichten van de geleerde ambassadeur Hugo Grotius herhaaldelijk gebeurde, valt aan de hand van zijn briefwisseling gemakkelijk aan te tonen. Anderzijds zijn er ook veel brieven die zo geschreven werden dat zij alleen de ontvanger onder ogen mochten komen. Als de inhoud echt niet voor verspreiding vatbaar was, stond er soms onder: ‘verbrand deze brief’, een wenk die gelukkig in een aantal gevallen is genegeerd.²⁶

Maar zelfs in deze gevallen liet de briefschrijver niet gemakkelijk het achterste van zijn tong zien, want behalve dat de verzending allerlei gevaren in zich droeg, moest de briefschrijver zich afvragen hoe de geadresseerde het document op de lange termijn zou beheren. Volgens de jurist Grotius was hij immers na ontvangst de rechtmatige eigenaar.²⁷ En wat zou er gebeuren als hij overleden was? De befaamde geleerde Hugo de Groot mocht erop rekenen dat zijn epistels zouden worden uitgegeven, zoals dat ook met die van beroemde voorgangers als Scaliger en Casaubon gebeurd was. Zelf was Grotius van oordeel dat de ontvanger de vriendschapsband geweld aandeed als hij ongeremd vertrouwelijke informatie lekte. Anderzijds besefte hij dat iedere correspondent van elders ontvangen nieuws doorgaf om zelf ook aan nieuws te komen. Zo vormden nieuwtjes de smeerolie voor een smeug gesprek dat de deelnemers – in die van snelle informatie verstoken tijd – maar al te graag aangingen. Onder correspondenten gaf respect voor de onderlinge vriendschapsband de normen voor openheid en stilzwijgen in.²⁸ Ofschoon Grotius tijdens de Bestandstwisten van medestanders ontvangen correspondentie uitgaaf om zijn standpunten te verdedigen, was hij doorgaans afkerig van publicatie. Daartegenover toonde hij zich wel bereid uit eigen bezit brieven van overleden collega-geleerden af te staan, als hun nabestaanden hen met een brievenuitgave wilden eren.²⁹

Grotius' briefwisseling in een historische context geplaatst

In maart 1635 stelde Grotius zijn relaties in kennis van een belangrijke omslag in zijn carrière: de benoeming tot ambassadeur van Zweden aan het Franse hof. Een van de hartelijkste reacties kreeg hij van een oude vriend en patroon, de remonstrantse kerkleider Johannes Wtenbogaert, die op dat moment een crisis doormaakte: hij had zwaar onder de godsdienstige repressie in Holland te lijden en

26 BW II, no. 707, aan N. van Reigersberch, 23 november 1621: ‘Brand desen brieff’; BW II, no. 882, aan N. van Reigersberch, 15 februari 1624: ‘Vulcano haec epistola sacrator’ (Deze brief moet aan de vuurgod geofferd worden); BW XVII, no. 671A, van J. de Groot, 2 augustus 1621: ‘Tu literas hasce Vulcano trade, ne quandoque reperiantur.’ (Gooi deze brief maar op het vuur, om te voorkomen dat hij ooit gevonden wordt).

27 Vgl. BW XIII, no. 5918, aan W. de Groot, 17 oktober 1642, met een verwijzing naar Justinianus, *Corpus Iuris Civilis, Digesten* 41, 1, 65; Schneider 2005, p. 72-73.

28 BW X, no. 4196, aan W. de Groot, 9-16 juli 1639: ‘Quod de sigillo confessionis scribitur, id ego non ad alium fontem quam ad id arcanum, quod inter amicos esse debet, semper retuli.’ (Wat onder het zegel der geheimhouding wordt opgeschreven, heb ik altijd teruggevoerd tot geen andere bron dan de geheimhouding die er onder vrienden moet bestaan).

29 Vgl. BW XVII, nos. 305 en 353A; Nellen 1988, p. 88-89.

moest ook in de privé-sfeer ernstige tegenslagen verwerken. Treffend is de – met ontzag vermengde – ontroering die hij aan Grotius' brief betuigde in het besef dat de schrijver zelf onbereikbaar was:³⁰

Als uwer Ed. leste ten hoogsten aangename mij door uw Ed. broeder [Willem de Groot] wierdt behandigt, vond ik mij overstelt van droefheit, doordien mijn lieve huisvrouw [Maria Petit Pas] bijkans zes maanden bedlegerig, 't zeil scheen te willen strijken naar de gewenschte haven. De Heer evenwel spaarde ze noch, mij ten gevalle, zoo ik geloof. De verdere uitkomst dezer harer langdurige krankheit is Hem bekend en moet met gedult verwacht zijn. In dezen mijnen droevigen staat vermaakte mij evenwel zonderling alleen 't gezig van uwer Ed. handt en dede mijn gemoed als opspringen van blijdschap door de vaste inbeeldinge, die ik terstont kreeg, zonder evenwel iets aan de contenance [houding] van uw Ed. broeder te kunnen merken, dat deszelfs inhoud zoodanig zoude zijn, als ik die bevond; daarover ik te blijder was, omdat mij eenige voorgaande en onzekere geruchten zeer hadden doen verlangen naar zekere tijding. Nu dank ik God van herten, dat ik den dag beleve van uw Ed. verheven te zien tot die waardigheid en zending in zoo voortreffelijken commissie tot uwer Ed. genoegen en spijt der misgunneren. Ook dank ik u Ed. zeer, dat het haar gelieft heeft mij die tijding mede te deelen onder de eersten, en dat met derzelve eigen handt. Och, mocht ik daarover uwer Ed. handen kussen, gelijk ik daarover den brief, die mij de tijding bragt, meer dan eens gekust heb!

Als schakel in een dialoog tussen ruimtelijk gescheiden collega's, vrienden of bekenden was de brief het enig tastbare bewijs van onderlinge genegenheid en waardering. Wtenbogaert uitte zich in een emotionele aanhankelijkheidsverklaring en bevestigde zo de jarenlange vriendschap die hem aan Grotius bond. Deze vaststelling verdient echter een genuanceerde toelichting, want de vertrouwelijkheid en openhartigheid van de zeventiende-eeuwse brief waren zeker niet onbeperkt. De brief werd niet gebruikt om interne fricties en zielenroerselen op te tekenen, zoals dat later, vanaf de Verlichting en de Romantiek, het geval zou zijn. Toch kwam in de vroegmoderne periode het persoonlijke karakter van de brief sterk naar voren.³¹ Tegelijkertijd werd aan de praktische voordelen voor de nieuwsvoorziening een steeds groter belang gehecht. Het gaat om twee belangrijke tendensen die in de zestiende eeuw opkwamen en in de volgende eeuw verder doorzetten.³²

Allereerst was er sprake van een toespitsing op het individu met zijn persoonlijke belangen, vriendschappen, drijfveren en idealen. Dit had tot gevolg dat de brief zich als literair genre tijdens de Renaissance geleidelijk losmaakte van de strikte regels die uit de retorica afkomstig waren en die het briefcontact vanaf de vroege middeleeuwen bepaald hadden.³³ Klassieke modellen waren wel belangrijk als in-

30 BWV, no. 2032, van J. Wtenbogaert, [26 maart 1635]. Vgl. *ibidem*, no. 2016, p. 372 en noot 4 aldaar.

31 Ammermann 1983, p. 83, 87 en 92.

32 Zie voor het volgende Henderson 2002, p. 17-38, vooral p. 32-38. Zie ook Fantazzi 1989 en de inleiding bij *Papieren betrekkingen*.

33 Ongetwijfeld werd de briefkunst tot ver in de vroegmoderne tijd beïnvloed door retorische vuistregels (vgl. Ammermann 1983, p. 88-89, en Stegeman 2005, p. 310-315), maar daar staat tegenover dat het belangrijkste handboek voor de briefkunst in de vroegmoderne tijd, Erasmus' *De conscribendis epistolis* (eerste uitgave in 1522), neerkomt op een pleidooi voor de brief als een vrije, want op de specifieke briefsituatie toe te passen uitdrukkingvorm. Zie Erasmus 1980, p. 1-48, Henderson 1983, p. 331-355, en Henderson 1993, p. 143-162. Laatstgenoemde auteur komt via gedegen onderzoek tot een enigszins afwijkende waardering van Erasmus' opvattingen over de functie van de brief. Zij baseert zich op eigentijdse instructieboeken en brievenedities en gaat voorbij aan het mijns inziens

spirerende literaire voorbeelden, maar hieraan werden eigenschappen ontleend die de brief juist tot een individuele uiting maakten: eenvoud, helderheid, spontaneïteit, oprechtheid en beknoptheid. De grotere vrijheid om de brief aan de eigen persoonlijkheid en die van de correspondent aan te passen betekende dus dat men de persoonlijke relatie in het briefcontact vorm gaf en uitwerkte. In deze tendens naar flexibiliteit en vrije expressie hebben theoretici als Erasmus, Jean Luis Vivès en Justus Lipsius een belangrijke rol gespeeld.³⁴

Op de tweede plaats werd de handgeschreven brief steeds meer voor de nieuwsgaring en informatieverschaffing benut, waardoor zijn functie als literair expressiemiddel aan betekenis inboette. Op deze verandering in de aard van het briefverkeer is de geleidelijke popularisering van de boekdrukkunst van invloed geweest. Het gedrukte woord werd steeds belangrijker, maar die ontwikkeling leidde niet tot een verdringing van het handschrift. Zoals voorheen bleef de handgeschreven tekst dienen voor de registratie van zakelijke overeenkomsten, leesvruchten en onvoldragen ideeën. Ook speelde het handschrift onder intimi een essentiële rol bij de verspreiding en toetsing van heterodoxe of politiek controversiële overtuigingen. Handschriften circuleerden dan binnen een groep van gelijkgestemde ingewijden, de 'scribal community', die op afscherming van de nieuwsgierige buitenwereld gericht was. Een dergelijke exclusiviteit gold vaak ook voor de handgeschreven brief. Tegenover de trage drukpers ontleende hij bovendien bij de verspreiding van wisselvallig politiek nieuws een onbetwistbare voorsprong aan de snelheid en het gemak waarmee hij opgesteld, doorgegeven en gekopieerd kon worden. Als het om een handgeschreven brief ging, was de tekst dus in beginsel vanwege zijn persoonlijke en vaak ook efemere karakter niet voor uitgave bestemd. Terwijl de verspreiding van gedrukte werken onder de groeiende massa geschoolde lezers toenam, kreeg het handschrift, en ook de per post verzonden brief, een duidelijker afgebakend segment in het steeds intensievere communicatieproces toebedeeld.³⁵ Daarbij speelde mee dat de internationale geleerde wereld geleidelijk aan veranderde van een literaire in een wetenschappelijke gemeenschap. Haar leden wilden de briefkunst niet zozeer als een literair genre beoefenen, maar juist praktisch benutten om de voordelen die dit medium bood bij de beoefening van de wetenschap. De overdracht van wetenschappelijk en ook politiek of persoonlijk nieuws kwam voorop te staan.³⁶

Dat dit streven naar individualisering en praktische benutting van de brief doorzette, blijkt uit Grotius' correspondentie: hierin komen de boven beschreven tendensen duidelijk tot uitdrukking. In zijn brieven staat de interactie van een belangrijk geleerde met de buitenwereld geregistreerd. Natuurlijk nam Grotius tegenover hoge gezagsdragers en geleerden het decorum in acht en schreef hij vooral in zijn jonge jaren literaire meesterwerkjes waarmee hij zijn eruditie, esprit en taalbeheersing demonstreerde. Maar zeker in de correspondentie van alledag hield hij zijn doelstellingen voor ogen. Als ambassadeur deed hij zijn superieuren en collega's in helder Latijn, Frans en Nederlands nauwkeurig verslag van zijn diplomatieke on-

essentiële verschil tussen per post verzonden brieven en de zorgvuldig bewerkte, of zelfs gefingeerde correspondentie in eigentijdse briefcollecties.

³⁴ Zie Stegeman 2005, p. 297-301 (Erasmus); Fantazzi 2002, p. 39-56 (Erasmus en Vivès); en Fumarioli 1980, p. 152-158 (Lipsius).

³⁵ Vgl. Burke 1996, p. 63-66. Zie voor de situatie in Engeland: Love 1993, vooral p. 177-230.

³⁶ Stegeman 2005, p. 309-310.

derhandelingen en recente politieke gebeurtenissen. Daarnaast benutte hij de brief om zijn onderzoek op een hoger plan te brengen, godsdienstige, wetenschappelijke en politieke overtuigingen te toetsen of te verspreiden en zijn eigen rol in de maatschappelijke discussies te verdedigen. Ook handelde hij familiezaken af, regelde de uitgave van zijn werken of beval bevriende geleerden bij derden aan. Hij bevestigde zijn lidmaatschap van een geleerde elite; hij presenteerde zichzelf als literator, staatsman en jurist ter toelichting en aanvulling op zijn publicaties en openbare optreden.

Grotius' voorbeeld toont aan dat de brief een veelzijdige rol vervulde die door geen ander communicatiemedium overgenomen kon worden, ook nadat de periodieke pers in de vorm van de courant en het wetenschappelijke tijdschrift hun intrede hadden gedaan. Natuurlijk moeten Grotius' daadwerkelijk per post verzonden brieven onderscheiden worden van het vaak intensief bewerkte briefmateriaal dat door een geleerde briefschrijver zelf of door diens nabestaanden werd uitgegeven.³⁷ Als een humanist eigen correspondentie in druk gaf, had hij de bedoeling zijn imago in de publieke opinie te beïnvloeden. Hij presenteerde zichzelf aan de buitenwereld om zijn daden toe te lichten of te rechtvaardigen. Zoals gezegd, toonde Grotius zich afkerig van uitgave van zijn brieven, maar na zijn dood, in 1648 en 1687, verschenen er belangrijke collecties met correspondentie van zijn hand. In het geval van uitgave werd de correspondentie naar een hoger plan getild, want de bijzondere situatie die tot redactie en verzending van de brief aanleiding had gegeven, was niet meer van belang. De brieven werden postuum opgewaarderd als 'egodocumenten' waarin de persoonlijke eigenschappen, drijfveren en levenshouding van de schrijver tot uitdrukking kwamen. De literaire kwaliteit van de brieven legde gewicht in de schaal, maar op den duur werden deze postuum uitgegeven briefcollecties vooral bestudeerd om de schat aan biografische en historische gegevens die zij bevatten. Door zijn efemere, maar persoonlijke karakter fungeerde de brief immers als een spiegel van het tijdperk waarin hij geschreven was.

Afsluiting

Het voorgaande betoog over de functie van de per post verzonden brief in het zeventiende-eeuwse communicatieproces geeft aanleiding tot drie conclusies die gebaseerd zijn op de ongrijpbare, efemere status van de brief en de gebrekkige, gecompliceerde overlevering van het briefmateriaal. Allereerst moet worden vastgesteld dat bij de interpretatie kennis van de (sociale) context cruciaal is. Iedere brief heeft zijn eigen leefwereld. Een perfecte reconstructie is weliswaar onmogelijk, maar interpretatie van de brief moet hiernaar streven door middel van een intertextuele aanpak die de boodschap van de bestudeerde brief toetst en nuanceert aan de hand van andere bronnen, vooral contemporaine brieven. Op de tweede plaats blijkt dat de brief naar vorm en inhoud variabel was, want hij werd bepaald door de bijzondere eigenschappen van de relatie tussen de correspondenten en de impuls tot schrijven. Als een persoonlijk, maar ook praktisch communicatiemiddel verschafte hij voordelen die ruimschoots tegen de investering van tijd, energie en

37 Een voorbeeldige studie over de strategieën die een humanist toepaste om zichzelf in een selectie van eigen brieven voor het publiek te presenteren is IJsewijn 1985, p. 183-191. Zie verder de bundel, waarin ook Henderson (2002), een goed geschreven overzichtsstudie, is opgenomen.

kosten opwogen. Die opvatting van de brief was tijdens de Renaissance doorgebroken en vond nu, in de eerste helft van de zeventiende eeuw, in Grotius' kring algemene aanhang. Op de derde plaats is de conclusie gerechtvaardigd dat de vertrouwelijkheid van Grotius' brieven heen en weer zwenkt tussen de strikte intimiteit van de conversatie onder vier ogen enerzijds en de openheid van een officiële publicatie anderzijds. Een verzorgde stijl, een informatieve of pikante inhoud en een hooggeplaatste geadresseerde maakten sommige brieven tot circulair documenten die gelezen en zelfs afgeschreven werden binnen een groep ingewijden.³⁸ Maar vooral het familiale briefverkeer benaderde een hoge mate van vertrouwelijkheid, want in de periode van de ballingschap drong zich vaak de noodzaak op, bepaalde delicate berichten per brief door te geven.

Daarom bevat de correspondentie van Grotius veel intieme details. Bij de postume uitgave in 1687 van de *Epistolae quotquot reperiri potuerunt*, een kapitaal project van een uitgeverscollectief, kwamen Grotius' nabestaanden er te laat achter dat de brieven krioelden van uitlatingen die hun familie in diskrediet brachten. Kort vóór de distributie slaagden ze er in enkele foliobladen met de meest nadelige fragmenten door gecensureerde bladen te vervangen, maar lang niet alle brieven werden opgepoetst en gezuiverd. Zo kan de lezer heden ten dag nog vaststellen dat Grotius met zijn kinderen veel problemen heeft gehad, zelfs zoveel dat hij zijn vriend Wtenbogaert feliciteerde omdat die kinderloos was gebleven.³⁹ Uit een lang in manuscript gebleven brief van zoon Pieter de Groot wordt duidelijk dat hij een bijzonder slechte relatie met zijn moeder had. Volgens Pieter had Maria hem nooit gemogen omdat hij door een jeugdziekte mank en pokdalig was geworden.⁴⁰ Maar lang niet alles werd aan het papier toevertrouwd, reden waarom we bijvoorbeeld praktisch niets vernemen over het financiële beheer in het huishouden van De Groot. Maria hield de hand aan de knip en regelde veel zaken zelf, wat pas duidelijk wordt als Grotius het faillissement van een relatie vermeldt, een koopman in suiker te Rouaan. Hij geeft dan toe dat Maria buiten hem om veel geld in diens onderneming had gestoken.⁴¹

Dank zij de relatieve openheid van Grotius' correspondentie valt het de lezer uit de eenentwintigste eeuw niet moeilijk uit al die brieven een beeld te reconstrueren dat de grote geleerde toch nog tot een mens van vlees en bloed maakt. Dat heeft hij in niet geringe mate te danken aan zijn echtgenote Maria, die tegenover haar wat stijve, gesloten en soms monomane man als een oprecht en extravert karakter uit de briefwisseling naar voren treedt. Zij verontschuldigde zich voor haar beuzelingen, want zij belastte Hugo soms met de aankoop van suiker voor de bereiding van jam,⁴²

38 Schneider 2005, p. 22, spreekt dan ook van de brief als een 'sociotext'.

39 BW XIII, no. 5713, aan W. de Groot, 10 mei 1642: 'Saluta ... dominum Uttenbogardum, felicem quod prole careat.' (Doe de groeten aan de heer Wtenbogaert, die gelukkig is omdat hij geen kinderen heeft).

40 BW XIII, no. 4747, van P. de Groot, [23 juli 1640]. Pieter noemt hier zijn ziekte als de bron van alle ellende. 'Ille [morbus] mihi non modo pristinum corporis robur, sed et matris nescio quid ex habitu exteriori meo colligentis affectum eripuit.' Leeuwen, van, 1917, p. 49-51 vertaalt: '[de ziekte] heeft mij niet alleen de lichaamskracht van vroeger ontfond, maar ook de liefde van mijn moeder, die ik weet niet wat uit mijn voorkomen opmaakt.'

41 BW XII, no. 5168, aan W. de Groot, 4 mei 1641: 'Treselius decoxit nostro magno malo. Ingentes ei summas credidit uxor me nesciente.' (Daniel Tresel is failliet gegaan, met grote schade voor onszelf. Mijn vrouw heeft hem grote sommen geld geleend, terwijl ik daar niets van wist).

42 *Brieven van en aan Maria van Reigersberch*, p. 85 (=BW II, no. 909, dd. 25 juni [1624]): 'Vergeeft mij dat ick U.E. met dese beuselingen moeilijk valle, maer U.E. sult meëten.'

zij schreef ook over kledij en bedgordijnen, omdat zij vanuit de Parijse ballingschap het wat achterlijke Holland over de nieuwste modesnuffjes kon inlichten, maar uit haar brieven blijkt tegelijkertijd een aandoenlijke zorg om het gezin. Over haar goklustige en stuurloze oudste zoon Cornelis schreef zij eens: 'Och, dat ick hem mocht hebben als ic het zoude wenschen, hoe gheluckigh zoude hij zijn!' ⁴³ Zelfs zijn er twee of drie brieven waarin Maria haar echtgenoot duidelijk te kennen gaf lichamelijk naar hem te verlangen, volgens mij een blijk van uitzonderlijke openheid in de zeventiende eeuw. ⁴⁴ Daartegenover bracht Hugo het niet verder dan de aanspreektitel 'allerliefste'. O ja, er is ook nog een brief waarin hij zich tegenover zijn vrouw beklaagde dat hij verkouden was geworden. Over de oorzaak van dit lichamelijke ongemak kende hij geen enkele twijfel: Maria bevond zich op dat moment voor zaken in Holland en daarom had hij in Parijs haar warme bijslaap moeten missen. ⁴⁵

Bibliografie

- Ammermann 1983 – M. Ammermann: 'Gelehrten-Briefe des 17. und frühen 18. Jahrhunderts'. In: *Gelehrte Bücher von Humanismus bis zur Gegenwart. Referate des 5. Jahrestreffens des Wolfenbütteler Arbeitskreises für Geschichte des Buchwesens ...*, herausgegeben von B. Fabian und P. Raabe. Wiesbaden 1983 (Wolfenbütteler Schriften zur Geschichte des Buchwesens, 9), p. 81-86.
- Brieven van en aan Maria van Reigersberch*, uitgegeven door H.C. Rogge. Leiden 1902.
- Burke 1996 – P. Burke: 'A map of the underground: clandestine communication in Early Modern Europe'. In: *Jean Bodins Colloquium Heptaplomeres*, herausgegeben von G. Gawlick und Fr. Niewöhner. Wiesbaden 1996 (Wolfenbütteler Forschungen, 67), p. 59-71.
- BW*=*Briefwisseling van Hugo Grotius*, uitgegeven door P.C. Molhuysen, B.L. Meulenbroek, P.P. Witkam, H.J.M. Nellen en C.M. Ridderikhoff, 1-xvii. 's-Gravenhage 1928-2001 (Rijks Geschiedkundige Publicatiën, Grote serie).
- Dibon 1981 – P. Dibon: 'Les avatars d'une édition de correspondance: les *Epistolae I. Casauboni* de 1638'. In: *Nouvelles de la République des Lettres* 1981, 2, p. 25-65.
- Erasmus 1980 – Erasmus von Rotterdam, *De conscribendis epistolis / Anleitung zum Briefschreiben (Auswahl)*, übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen von K. Smolak. Darmstadt 1980 (Erasmus, Ausgewählte Schriften, 8).
- Fantazzi 1989 – Ch. Fantazzi: 'General introduction'. In: J.L. Vives, *De conscribendis epistolis*. Critical edition with introduction, translation and annotation by Ch. Fantazzi. Leiden [etc.] 1989 (Selected works of J.L. Vives, 3), p. 1-20.
- Fantazzi 2002 – Ch. Fantazzi: 'Vives versus Erasmus on the art of letter writing'. In: *Self-presentation and social identification. The rhetoric and pragmatics of letter writing in early modern times*, edited by T. van Houdt et al. Leuven 2002 (Supplementa humanistica Lovaniensia, 18), p. 39-56.
- Fumaroli 1980 – M. Fumaroli: *L'âge de l'éloquence: rhétorique et 'res literaria', de la Renaissance au seuil de l'époque classique*. Genève 1980 (Centre de recherches d'histoire et de philologie de la 1re section de l'Ecole Pratique des Hautes Études, v: Hautes études médiévales et modernes, 43).
- Henderson 1983 – J.R. Henderson: 'Erasmus on the art of letter-writing'. In: *Renaissance eloquence*.

⁴³ *Brieven van en aan Maria van Reigersberch*, p. 227, Maria aan Dirck de Groot, 16 november 1638.

⁴⁴ Zie bijvoorbeeld *ibidem*, p. 45-46 (=BW I, no. 213, dd. 15 [september 1611]), p. 67-68 (=BW II, no. 681, dd. 31 augustus [1621]) en p. 115-117 (=BW II, no. 927, dd. 22 oktober 1624), de laatste brief met de passages 'Ick weet wel dat u swaer valt mijn gheselschap zoo langh te missen, want ick dat wel aan mijn selve voele ...' en 'Och kost ick bij u vliegen, dinckt niet dat ick het laten zoude.' Maria reageerde hier op een brief die niet in de hand van Hugo de Groot, maar van diens secretaris Willem van de Velde geschreven was. Zij kreeg de schrik van haar leven, zeker ook omdat zij de nacht daarvoor gedroomd had dat haar echtgenoot door ziekte belet was geweest haar te schrijven.

⁴⁵ *Ibidem*, p. 271 (=BW II, no. 907, 15 juni 1624): 'Ick ben, God sij gelooft, wel te pas, doch wat vercouwen door het missen van een warme bijslaep.'

- Studies in the theory and practice of Renaissance rhetoric*, edited by J.J. Murphy. Berkeley etc. 1983, p. 331-355.
- Henderson 1993 – J.R. Henderson: 'On reading the rhetoric of the Renaissance letter'. In: *Renaissance-Rhetorik / Renaissance Rhetoric*, herausgegeben von / edited by H.F. Plett. Berlin, New York 1993, p. 143-162.
- Henderson 2002 – J.R. Henderson: 'Humanist letter writing: private conversation or public forum?'. In: *Self-presentation and social identification. The rhetoric and pragmatics of letter writing in early modern times*, edited by T. van Houdt et al. Leuven 2002 (Supplementa humanistica Lovanien-sia, 18), p. 17-38.
- Leeuwen, van, 1917 – M. van Leeuwen: *Het leven van Pieter de Groot*, Eerste deel, diss. Utrecht. Utrecht 1917.
- Love 1993 – H. Love: *Scribal publication in seventeenth-century England*. Oxford 1993, reprint 2001.
- Nellen 1988 – H. Nellen: 'A "Speculum minime mendax". The correspondence of Hugo Grotius (1597-1645)'. In: *Grotiana* n.s. 9 (1988), p. 79-93.
- Nellen 1997 – H. Nellen: 'BN Paris Rés. z 2243: an annotated copy of Grotius' *Epistolae ad Gallos*'. In: *Grotiana* n.s. 18 (1997), p. 55-68.
- Nellen 1999 – H. Nellen: 'Confidentiality and indiscretion: the intricacies of publishing Grotius' correspondence posthumously'. In: *Produktion und Kontext. Beiträge der Internationalen Fachtagung der Arbeitsgemeinschaft für germanistische Edition im Constantijn Huygens Instituut, Den Haag, 4. bis 7. März 1998*, herausgegeben von H.T.M. van Vliet. Tübingen 1999 (Beihefte zu Editio, 13), p. 135-144.
- Nellen 2003/2004 – H. Nellen: 'Hugo Grotius' correspondence with his brother Willem de Groot'. In: *Grotiana* n.s. 24/25 (2003/2004), p. 3-23.
- Nellen 2005 – H. Nellen: 'The correspondence of Hugo Grotius'. In: *Les grands intermédiaires culturels de la République des Lettres. Etudes de réseaux de correspondances du XVIIe au XVIIIe siècles*, présentées par Chr. Berkvens-Stevelinck et al. Parijs 2005 (Les dix-huitièmes siècles, 91), p. 127-164.
- Nellen 2007 – H. Nellen: *Hugo de Groot. Een leven in strijd om de vrede*. Amsterdam 2007.
- Nellen 2008 – H. Nellen: *Reigersberch, Maria van*, in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*. DvN: <http://www.inghist.nl/Onderzoek/Projecten/DvN/lemmata/data/Reigersberch> [07/04/2008].
- Papieren betrekkingen. Zevenentwintig brieven uit de vroegmoderne tijd*, onder redactie van P.G. Hofstijzer et al. Nijmegen 2005.
- Rademaker 1981 – C.S.M. Rademaker: *Life and work of Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. Assen 1981 (Respublica literaria Neerlandica, 5).
- Rademaker 1999 – C.S.M. Rademaker: *Leven en werk van Gerardus Joannes Vossius (1577-1649)*. Hilversum 1999.
- Sacré 2005 – D. Sacré: 'An unknown letter to Hugo Grotius, 1627'. In: *Lias* 32 (2005), p. 59-66.
- Schneider 2005 – G. Schneider: *The culture of epistolarity. Vernacular letters and letter writing in early modern England, 1500-1700*. Newark 2005.
- Stegeman 2005 – S. Stegeman: *Patronage and services in the Republic of Letters. The network of Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712)*. Amsterdam, Utrecht 2005 (Studies van het Instituut Pierre Bayle, 33).
- Tuynman/Roscam Abbing 2005 – P. Tuynman en M. Roscam Abbing: 'An unknown letter of Frederic Sandius to Hugo Grotius accompanying Everard van Reyd's manuscript'. In: *Quaerendo* 35 (2005), p. 21-34.
- IJsewijn 1985 – J. IJsewijn: 'Marcus Antonius Muretus epistolographus'. In: *La correspondance d'Érasme et l'épistolographie humaniste. Colloque international tenu en novembre 1983*. Brussel 1985 (Université libre de Bruxelles, Travaux de l'Institut interuniversitaire pour l'étude de la Renaissance et de l'Humanisme), p. 183-191.

Adres van de auteur

Huygens Instituut KNAW
 Postbus 90754
 NL-2509 LT Den Haag
henk.nellen@huygensinstituut.knaw.nl